

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІР НАУКОВОГО ДОРОБКУ КАТЕРИНИ ГРУШЕВСЬКОЇ

У статті на основі ґрунтовного прочитання й аналізу монографічних студій К. Грушевської здійснено спробу осмислення етнологічної наукової спадщини ученої на тлі тогочасних європейських студій. Предметом розвідки є передусім книжкового формату видання дослідниці: «Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки», «З примітивної культури. Розвідки і доповіді Катерини Грушевської», «Українські народні думи».

Найбільшим науковим досягненням К. Грушевської стала її подвижницька праця по укладанню повного корпусу українських народних дум; по виявленню, науковій систематизації та осмисленню (на підставі територіального розподілу за окремими кобзарськими школами) зразків українського героїчного епосу.

Ключові слова: К. Грушевська, словесна творчість первісних народів, примітивна проза, «культурні пережитки», думи, український героїчний епос.

The article, based on a thorough reading and analysis of K. Hrushevka's monographic research, makes an attempt to comprehend the ethnological scientific heritage of the scholar against the background of contemporary European studies. Its subject is primarily her book-size editions: *Primitive Stories, Tales and Fables of Africa and America*, *Hrushevka's Studies and Reports on Primitive Culture*, and *Ukrainian Folk Dumas*.

K. Hrushevka's greatest scientific achievement was her selfless work on compiling the full corpus of Ukrainian folk dumas, as well as on identifying, scientifically arranging and comprehending (on the ground of their territorial division by separate kobzar schools) the samples of the Ukrainian heroic epic.

Keywords: K. Hrushevka, verbal creativity of primitive peoples, primitive prose, *cultural remnants*, dumas, Ukrainian heroic epic.

Вершиною академічного наукового доробку Катерини Грушевської – видатного етнолога, перекладача й організатора української народознавчої науки, дослідниці [1; 15; 12; 17; 13; 14; 2; 18; 19] справедливо та беззастережно називають двотомний корпус «Українських народних дум», доповнений вступною розвідкою К. Грушевської «Збирання і видання дум в ХІХ і в початках ХХ віку» (обсягом понад 12 друкованих аркушів). Застосовуючи соціологічну теорію до студіювання українського героїчного епосу, К. Грушевська створила працю, гідну монографічного видання європейського рівня.

Такими ж новаторськими й резонансними були й два інші книжкові проекти К. Грушевської – «Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки» та «З примітивної культури. Розвідки і доповіді Катерини Грушевської». Саме на огляді її наукових здобутків, які маркують європейський вимір дослідницьких практик ученої, зупинимося в нашому начерку.

Зокрема, етнографічна студія ще на той час зовсім молодій дослідниці К. Гру-

шевської «Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки» була видрукувана вже у Відні 1923 року під грифом Українського соціологічного інституту (УСІ). Структурно праця поділялася на дві частини: а) теоретичну авторську передмову «Розвій словесної творчості і примітивна проза» (що складалася зі структурно систематизованих у десяти розділах аналітичних текстів); б) добірку джерел (що репрезентувала зразки оповідань і казок первісних народів Африки та Америки). У зазначеній ґрунтовній розвідці – «передмові» про особливості примітивної прози, осмисленій авторкою в контексті розвою словесної творчості, К. Грушевська однією з перших наголошувала на тому, що тогочасна наука, активно обсервуючи майже всі вияви соціоекономічного життя первісних народів, зовсім не звертала уваги на брак студій про розвиток форм та змісту примітивної культури і прозової словесної творчості зокрема. Вона підкреслює, що на тлі зростаючого інтересу тогочасної соціологічної науки до студіювання «тих частей людськості, що

в зникаючих пережитках заховали до сих або до недавних часів форми первісних інституцій і зв'язують нас хистким, химерним зв'язком з затраченою свідомістю перших початків людського життя», спостерігається водночас цілковита відсутність «студіювання і навіть інтересування примітивними піснями та оповіданнями, як творами літератури», примітивної словесності [8, с. 5, 6]. «Наука, – продовжує дослідниця, – здебільшого оминає ту дорогу», котрою «зав'язуються природні взаємини між народами», а саме – «автентичні вислови сього чужого життя», відображені «в конкретизуючій світлі понять», в їх літературі» [8, с. 5].

Щодо датування досліджуваного етапу первісності й уживаної термінології та застосовуваного вченою поняття «примітивна культура», то в її інтерпретації остання поставала «як продукт примітивної стадії розвитку людських спільнот». У свою чергу під «примітивною стадією», на ті часи, розумілося, за тлумаченням М. Грушевського, «життя, яке в сфері продукції ще не дійшло до поділу праці, в сфері соціальної не доступило до класової диференціації суспільності, в сфері інтелектуальній не переступило зони, що відділяє мишлення прелогічне з його містичною синтетичністю, від новішої аналітичної раціоналістичної мислі». Ця стадія «сягає в безконечно далекі глибини людського життя» [9, с. VI].

З огляду на нерівномірність територіального представлення текстів примітивної прози (багато автентичного матеріалу з Північної Америки та мало – з Африки), дослідниця послуговувалася як автентичними етнографічними текстами, так і дослівними перекладами й виданими раніше працями та нарративами збірників (В. Бліка, Калявей, К. Лангло-Паркер, Ляйена і Цавнерта та ін.) [8, с. 6–7].

Пояснюючи методику й едичійну мотивацію підготовки та оприлюднення добірки репрезентованих зразків казок і оповідань без коментарів, а лише з розлогим вступом, К. Грушевська писала, що «наукова й суспільна значимість їх така ваговита», що навіть без наукового «оздоблення» вони самі розкриють свою пізнавальну й естетичну сутність кожному читачеві: «Отже беручи на увагу всю вагу такого ознайомлення з примітивними традиціями й інтерес, що вони можуть

мати для кожної літератури, вважаємо потрібним і для нашого громадянства вибрати таку збірку примітивних оповідань і пустити її навіть не озброєною і не прикрашеною ніяким науковим або естетичним коментарем. Ми повторяємо своє переконання, що вони самі скажуть все потрібне кожному уважному читачеві» [7, с. 7].

Причини виникнення резонансного дослідницького інтересу до словесних творів «некультурних» народів К. Грушевська пов'язує з розвитком «соціальних наук, етнографії і етнології», що породив усвідомлення «значення, яке могло б мати перенесення еволюційного методу на питання поетичної творчості»¹.

К. Грушевська актуалізує «соціологічні теорії словесності», відтак – наголошує на потребі оновлення концепційних підходів до студіювання «примітивної словесності», на доконечності використання соціологічних методів для інтерпретації пережитків старовини у фольклорній спадщині, зокрема, на потребі «перенесення еволюційного методу на питання поетичної творчості» та позитивної ролі в цьому процесі здобутків етнології та соціології.

Користуючись еволюційними принципами при укладанні збірки текстів казок і оповідань, К. Грушевська ілюструє розвій примітивної прози первісних суспільств у послідовності від найпримітивніших зразків до їх вищих, розвинутіших форм. Зокрема, прозові твори народів Африки, представлені у книзі 43 зразками, дослідниця об'єднала в шість таких тематичних блоків: 1) оповідання про події і пригоди; 2) оповідання з повторюваннями; 3) оповідання про прикмети, звірів (експлікативні); 4) оповідання про характери; 5) родові перекази і пізніші казки про пригоди; 6) оповідання з моральним повчанням. 34 оповідання народів Північної Америки вчена згрупувала у вісім блоків: 1) оповідання про події; 2) експлікативні оповідання; 3) оповідання про хитрість, силу і нерозум; 4) оповідання про пригоди і магічну силу, або про «щастє»; 5) оповідання про другий світ; 6) племінні перекази; 7) оповідання з моральною провідною гадкою; 8) новели.

К. Грушевська ставить під сумнів поширене на той час уявлення про те, що первісною формою, підвалиною історії

словесності була поетична творчість; вона доводить необґрунтованість і помилковість застосування методології вивчення класичних європейських і староазійських епічних творів до студій примітивної словесності «некультурних» народів, згідно з якою усталилася думка, що «примітивна громада не знала і не складала прозових творів». Саме ця обставина послугоує К. Грушевській мотивацією для формування збірки за обраною нею вищевикладеною систематикою: «Для пояснення системи вибору оповідань сеї збірки, – заявляє дослідниця, – вважаємо потрібним коротко переглянути ті загальні гадки і погляди на розвій примітивної словесності, на котрих ґрунтується тепер всяке студіюванне поетичних творів “диких народів”» [7, с. 7].

К. Грушевська робить прискіпливий огляд і аналіз домінуючих теорій студіювання «примітивної» епіки первісних народів (Е. Гросе, Ш. Летурно, Г. Спенсера, В. Вундта, Ф. Штульмана, К. Штайнена та ін.), демонструє фахову обізнаність з міфологічною і міграційною теоріями, використовуючи їх концепти для осмислення міфологічних основ фольклору, зокрема, матеріалів примітивної прози первісних народів Африки та Америки. Вона поділяє погляди Г. Спенсера про недиференційованість примітивного мистецтва, синкретичність первісної народної творчості, а відтак, актуалізує думку, що в «примітивній словесності не можна шукати форм, відомих з подальшого розвитку», бо «примітивна словесність так само недиференційована, як і примітивне господарство і суспільність» [7, с. 10].

Щодо синкретичності характеру творчого самовираження «первісних», то К. Грушевська зауважує, що «деякі психологічні ознаки певного душевного стану первісних передаються не засобом слова, а жестами або мінами, спонтанними або менше більше традиційними» [7, с. 16]. «Рамки цього недиференційованого мистецтва примітивної людності, – наголошує дослідниця, – не тільки не обмежуються границями лірики, епосу і драми, але захоплюють хореографію, пантоміму і музику» [7, с. 14].

Учена солідаризується з міркуваннями відомого дослідника походження мистецтва Гірна про те, що первісне синкретич-

не мистецтво «є рефлексивним по своїй природі і мало підходить під якесь літературне поняття, бо є своєрідною недиференційованою реакцією, що може виражатися у формі примітивного орнаменту, чи так званого гімнастичного танцю, чи ритмічної інструментальної чи вокальної музики» [7, с. 14].

К. Грушевська розмірковує над обсерваціями визнаного дослідника примітивного мистецтва Гросе, котрий, навпаки, наголошував, що «примітивні народи мають вже свій епос, лірику і драму» і що «ліричний виклик – се найприродніше поетичне явище» в житті первісних [7, с. 10, 11].

Зрештою, ознайомившись із висновками іншого талановитого ученого, дослідника примітивного життя фон ден Штайнена про те, «яке мале значення має різниця мов для племен Шінгу» і для примітивної людності назагал, К. Грушевська формулює власні глибокі й нестандартні висновки про синкретичний характер творчого самовираження «примітивних». Вона констатує бідність виражальних та соціальних функцій і низьку комунікативну значущість слова первісних племен, заявляючи, що «комунікативна вартість» їх мови теж «значно менша», ніж у культурних народів [7, с. 13].

Дослідниця доводить першочергову доконечність для примітивного колективу «вироблення мимічної мови», пріоритетність застосування первісними громадами примітивних практик «недиференційованого мистецтва», сила яких у колективнім рефлексі, що «робить примітивного чоловіка таким психологічно залежним від гурту у виразі почувань» [7, с. 14]. Як прихильниця колективістичної теорії про визначальну роль колективу в психологічно-емоційному житті індивіда й у визначенні тематики зразків словесної творчості зокрема, К. Грушевська, однак, не абсолютизує цього фактора. Вона опонує крайнощам колективістичних концепцій учених (зокрема й Летурно), які «виключають з круга можливих тем примітивних пісень і оповідань всі особисті переживання одиниці». Учена зауважує, що навіть серед найпримітивніших оповідань укладеного нею збірника знайдуться приклади «глибоко відчуті індивідуальної долі, в котрих колектив виявляє тенденцію відчутти себе в індивіді» [7, с. 16] ².

Стосовно змісту, форми, природи та психологічної основи примітивних прозових творів, то, на переконання вченої, «се мусить бути просте занотованне безпосереднього спостереження з ближшого оточення людини, без усяких суб'єктивних міркувань» [7, с. 19]. Навіть примітивні пісні К. Грушевська трактує не стільки як лірично-поетичні твори, а швидше – як «властиво прозу»³, в якій примітивна логіка поривається сформулювати свої зовнішні враження, спостереження буденного життя. Словесні ж засоби, констатує вчена, обсервуючи психологічні підвалини примітивної творчості, «поступово дають голос, озвучують настрої; а поступ об'єктивізації вражень, розвій думки і зріст слова – послуговують у свою чергу – засобом безпосередньої зовнішньої маніфестації почувань» [7, с. 18].

Розмірковуючи про фантастичність, «міфологічність» природи первісної прози, дослідниця застерігає від переоцінювання фантастичного елемента як основної прикмети первісної прози, бо природа всієї фантастики первісної прози може виявитись «примітивно-емпіричною»; учена на прикладах доводить, що «по формі і способу спостереження первісне оповідання реалістичне» [7, с. 19].

К. Грушевська поділяє погляди Леви-Брюля про доцільність застосування іншого, відмінного від усталеного в літературі підходу до осмислення явищ примітивної свідомості. На її думку, некоректно ці вияви примітивної свідомості й словесної творчості ідентифікувати «як вирази недорозвиненої психіки культурного чоловіка» і відповідно – застосувати щодо примітивної творчості класифікації, розроблені для примітивних літературних текстів пізніших історичних спільнот [7, с. 19].

Відтак, за матеріалами примітивної прози, зразків колективної словесної творчості первісних народів Африки та Америки дослідниця розкриває, не абсолютизуючи, міфологічну основу фольклору, ілюструє первісні практики трансформації міфу й постання різних видів прозових творів. У річищі соціологічних теорій Леви-Брюля та Дюркгейма про особливості первісної культури й первісного мислення, К. Грушевська обсервує і розгортає зміст понять «примітивне оповідання», «міф», «казка», ідентифікуючи останню (за

В. Вундтом) «як основну категорію первісної словесності». У своїх роздумах про примітивні твори, що стоять «на початках прозової еволюції», та про «значення в історії усної прозової творчості короткого оповідання з найближчого оточення людини», учена опирається на висновки дослідника казки фон дер Ляена, котрий від елементарного примітивного оповідання «досить рішучо виводив розвій вищих прозових утворів»: переказу і казки [7, с. 21]. Відтак, резюмує дослідниця, «примітивне оповідання се майже одинокий такий неоспорюваний пункт в розвою початкової прози» [7, с. 22]. К. Грушевська здійснює ґрунтовний порівняльний аналіз прозової словесності доби початкового розвитку примітивних культур та тотемної доби й приєднується в питаннях послідовності виникнення та класифікації примітивної прози до поглядів В. Вундта, котрий ставить на початок «мітичну казку, фантастичне оповідання, що в тім часі має ще характер міту, в котрий вірять» [7, с. 23].

Не переймаючись спеціально проблемами класифікації міфів, дослідниця вибудовує, однак, своєрідну (хоч і відмінну в різних народів Африки та Америки) етапність постання найдавніших різновидів усної творчості: «мітична казка», «тотемна казка», «експлікативне оповідання», «небесна казка».

Високо поцінуючи цю збірку первісних фольклорних текстів, укладених його донькою Катериною, М. Грушевський писав: «Се вибірка характеристичних текстів різних родів і різних стадій словесної творчості обох континентів..., попереджена студією: “Розвій словесної творчості і примітивна проза”, в котрій авторка... подає і свої власні гадки, спеціально щодо розвою художнього оповідання у примітивних народів...» [10, с. 10].

Зазначимо, що ця збірка первісних оповідань, укладена К. Грушевською, як раритетна праця була перевидана в ІМФЕ ім. М. Т. Рильського 2012 року в рамках проєкту «Народознавча спадщина».

Резонансною подією в науковому середовищі України середини 20-х років ХХ ст. стало також опублікування вже в Києві ще однієї книжкового формату праці К. Грушевської – збірки статей «З примітивної культури» (К., 1924). Ця праця дослідниці у вигляді видрукованих доповідей та окре-

мих студій явищ первісної культури була підготовлена нею ще під час перебування родини Грушевських в еміграції – у процесі участі вченої в Семінарі примітивної культури УСІ (Українського соціологічного інституту). Оприлюдненням напрацювань доньки відразу по приїзді до Києва М. Грушевський сподівався привернути увагу академічних кіл до актуальної наукової проблеми та водночас сприяти реалізації проекту «Соціологічного інституту» в Україні. Збірка мала широке науково-пізнавальне значення, оскільки удоступнювала для українського читача соціологічні, культурно-історичні, психологічні та філософські здобутки західної науки (засновника й представника психоаналізу Зігмунда Фрейда, адепта американської культурантропології Франца Боаса, засновника французької соціологічної школи Еміля Дюркгейма, творця теорії прелогічного мислення Люсьєна Леві-Брюля та ін.).

До цієї праці К. Грушевської ввійшло п'ять ґрунтовних статей (про початки заселення і культури Америки; про відгомін примітивного мислення в українському фольклорі; про поняття власності в примітивних народів; про колективне в примітивній поезії; про дві категорії примітивної мислі – «тотем» і «мана») [3, с. 17–219]. М. Грушевський справедливо підкреслював у «Передмові» до цієї книги своєї дочки, що головною працею дослідниці, «що займає центральне місце в сій книзі і являється... найбільш самостійною її [К. Грушевської. – Г. С.] роботою» є розвідка «Тотем і Мана як дві категорії примітивної мислі». У ній, на думку історика, авторка розвиває і обґрунтовує основну свою концепцію «про впливи примітивного колективізму на вироблення примітивного або... прелогічного світогляду» [10, с. 11].

Наголошуючи на самостійному й новаторському характері цієї статті, М. Грушевський зауважує, що вона не є простим реферуванням висновків теорії Леві-Брюля про прелогічне мислення первісних спільнот, адже в ній «...читач знайде коротку характеристику головних висновків, поставлених Леві-Брюлем, зроблену авторкою, котра... сама з більшою чи меншою самостійністю аналізує різні аспекти примітивного світогляду, з другого боку – за поміччю його освітлює,

для прикладу, <...> хвилеві відживання сього примітивного мишлення в нашій фольклорі» [10, с. 10]. На його думку, заслуга К. Грушевської полягає в тому, що «дослідниця висуває при тім тезу, дуже важну і в своїх виводах незвичайно багато обіцяючу – про колективістичні настрої примітивної людини, як першу причину і формуючий принцип її космології і розуміння взаємовідносин між собою і доохресним світом» [10, с. 10].

У розвідці К. Грушевська не зупиняється на формальних підставах розрізнення термінів «тотем» і «мана», а розкриває глибинні смислоутворюючі аспекти відмінностей понять, що є «немов би два полюси, до котрих може прямувати дослід примітивного життя; се майже гасла двох соціологічних шкіл, чи методів» [3, с. 110].

Учена в першій частині праці простежує історію виникнення та запровадження в обіг терміна «тотем», робить огляд відомих на той час «тотемічних теорій». У полі зору дослідниці номіналістична концепція А. Ленга – про «містичний характер імені у примітивних»; теорія Тейлора про тотемізм як звіропоклонство, пов'язане з культом предків; Фрезера – про «концепціональний» тотемізм, узаasadнений на вірі у «звіряче посвоячення»; Рейнаха – адепта уявлень про «тотем як фетіш»; філологічна або родова теорія Гюіта, за якою тотем – «лиш рід, людська родина» та ін., що зацікавили К. Грушевську головно як маніфестація «стремління в науці дивитись на тотемізм як на явище порівняно пізнє...» [3, с. 125]. З-поміж розглянутих нею концепцій – індивідуалістична теорія Дж. Льюнга (1791); «номіналістична і культу предків» – Герберта Спенсера (1870–1878); «родової жертви» – Робертсона Сміта (1884); «зовнішньої душі (звіра-патрона)» – Фрезера (1890); «реінкарнативна» – Тейлора (1899); «культу предків і геральдична» – Вундта (1910–1914); «емблематична, колективістична» – Дюркгейма (1912); «матріархальна» – Франца Боаса (1916) та ін. (всього – 38 опцій).

Предметний і глибокий аналіз основних теорій походження і дефініцій понять «тотем» і «тотемізм» дав їй підстави зробити висновок, що термін «тотемізм» доцільно вживати в розумінні «широкого означення доби людського розвою, коли рід, його

організація і взаємини впливають настільки сильно на всі сфери примітивного життя, що в значній мірі формують умови життя чоловіка [людини] і його погляди на природу» [3, с. 116]. Виокремлюючи домінуючі ознаки досліджуваного явища, що визначають два способи, за якими створюється поняття «тотем» (перший – як «система родів», «внутрішня організація племені»; другий – як «віра в походження людей від «нелюдських» предків: звірів, рослин або інших речей та в посвоячення з ними») [3, с. 117], К. Грушевська наголошує на ключовому з них – другому. Висновки, що випливають з другого означення та з детермінованого ним способу вивчення явища, є, на думку вченої, особливо важливими «для зрозуміння примітивного життя, оскільки в такому способі досліду головне місце займає тотем як родовий символ, предок і патрон роду, себто той звір, що породив його в мітичних часах...» [3, с. 118].

Дослідниця констатує «многозначність, широкість і невиразність» поняття «тотем», що, на її переконання, було зумовлено «процесом підтягання преріжних моральних, релігійних і соціальних явищ і просто дивацтв примітивного побуту під сю назву “тотемізму”, наділеного властивостями кода-розгадки таємниць примітивної думки» [3, с. 112].

К. Грушевська слушно зауважує, що, незважаючи на безліч різномірних версій, проблема походження терміна «тотем», утім, лишається нерозв'язаною. Водночас вона робить висновок, що всі ці (навіть не зовсім прийнятні) теорії все ж таки «добре характеризують саму ідею того умовного, конвенціонального “тотемізму”, як основу анімістичної теорії примітивної психології» [3, с. 118]. Дослідниця в цілому солідаризується з положеннями про тотемізм засновника французької соціологічної школи Еміля Дюркгейма, котрий розглядав «сі примітивні вірування як об'єктивні соціальні дійсності, а не як абстрактні конструкції»; розумів «тотемізм як колектив: систему родів і підвалину соціального устрою, – і як релігію». Учена наголошує, що заслуга французької школи та її соціологічного методу в тому, «що вона виставляє критерієм соціологічних чи соціальних факторів їх об'єктивне обґрунтування в побуті і в свідомості громади...» [3, с. 126–127]. На її думку,

«тотемізм» як категорія примітивного мислення є умовним, «чисто конвенціональним означенням тої стадії людського існування, що жила під знаком роду як принципу», який моделював світогляд примітивної людини⁴. Однак водночас вона критично оцінює окремі висновки Е. Дюркгейма, зокрема, щодо ототожнення первісного тотемізму з категорією «мана» («тотемічна мана»); щодо інтерпретації поняття «мана» як «тотемічного принципу, ідейної підвалини родового устрою», що, на її переконання, є некоректним і невлучним, бо це не відповідає ні дійсності, ні літературному значенню слова «тотем», оскільки тут ідеться про використання застарілого поняття «тотем» для означення й «пояснення іншого соціального явища – автентичного і справді многонадійного для науки...» [3, с. 127]. Серед іншого увагу дослідниці привернуло питання часу виникнення, «давнини тотемізму» й з'ясування його місця в культурній еволюції порівняно з іншими примітивними віруваннями первісних, зокрема «на тлі дійсно широкого поняття “мана”, у яке входить і поняття роду» [3, с. 130].

Глибокі наукові спостереження над історією з'яви й побутування терміна «мана», над питанням його відмінності від поняття «тотем» (що займають більшу частину розвідки) маніфестують професіоналізм дослідниці та її непересічні здібності науковця. Реферування й аналіз праць попередників дозволив ученій зробити власні висновки і сформулювати дефініції, за якими поняття «мана» (життєва енергія, за уявленням первісних) відображає стосунки між людиною і світом; а термін «тотем» (як уособлення складової первісної етики) відбиває стосунки між людиною і колективом.

Відтак, учена резюмує, що за розуміннями примітивних громад, «мана» – надприродна космічна сила, розлита по всій природі; це – «неперсональна рухлива сила, що існує в усіх речах і виявляється в усім житті» [3, с. 134].

Висвітлюючи історію виникнення терміна «мана», дослідниця відзначає, що хоча його запроваджено до наукового вжитку англійським ученим Р. Кодрінгтоном на означення реалій міфології народів Меланезії та розвинуто в публікаціях Марета на означення основи («підстави»)

«цілого світогляду преанімізму», проте «подібні поняття («оренда», «маніту», «вакан», «хубе») були помічені ще раніше в Америці», однак тоді вони не привернули належної уваги.

На підставі досліджень географії поширення поняття «мана» в його різно-рідних найменуваннях і локаціях К. Грушевська робить слушні висновки, що всі «вони передають зовсім однорідні ідеї».

Продуктивним, з погляду тогочасної вітчизняної науки, видається міркування вченої про доцільність залучення до студіювання цієї проблеми українських матеріалів; про те, що «дослідження наших культурних пережитків не як відокремлених явищ, але як вияв мисли примітивного людства про світ і його лад, міг би дати багато цікавого не лише для пізнання минавшини у нас, але і для виявлення еволюції людської мисли взагалі» [3, с. 193].

Ці ж, розглядувані К. Грушевською в наголошеній розвідці питання (про еволюцію людського мислення й особливості примітивного світогляду), порушені дослідницею і в інших, уміщених у збірнику публікаціях. Зокрема, у статті «Примітивне мислення і його відгомони в нашій фольклорі» вона подає огляд праць французького філософа і психолога, професора Сорбони Леві-Брюля, розкриває основні постулати його теорії «partiципації» (закон «співучасті») і «прелогічного мислення» первісних спільнот, аналізує погляди вченого щодо впливу примітивного колективу (роду) на людину ⁵.

Як переконливо підсумовує в «Передмові» до цієї збірки М. Грушевський, авторка «влучно аналізує примітивне розуміння ріжних явищ природного і соціального порядку», зупиняється на понятті роду і робить висновок про те, що зв'язок, що лучить членів сього колективу, – чисто соціальний», а фізичному спорідненню «примітивні люди надають дуже мало значення» [10, с. 12]. У контексті аналізу теорії Леві-Брюля про відмінність примітивного мислення від «цивілізованого думання» К. Грушевська формулює власні міркування і висновки про первісний колектив як замкнений самодостатній світ, «самостійний мікрокосм», «джерело всякої життєвої сили і всього...»; вона розкриває і значення адаптації в первісних спільнотах, що детермінувала склад родового колективу, поєднуючи в ньому не

лише «адаптованих» людей, (власне, членів роду), але й звірів, рослин, абстрактні явища [10, с. 12–13].

У статті вчена досліджує особливості первісної культури та її пережитків у фольклорі, робить проєкцію соціологічних теорій на українські реліктові етнографічні реалії. Зокрема, аналіз різно-рідних даних про похоронні звичаї на Гуцульщині та Буковині дав їй підстави розкрити «останки» примітивного світогляду в тогочасному народному побуті населення регіону, які, на її думку, «в основі своїй належать до тих самих фактів, як примітивні звичаї, що вийшли з примітивної ідеї вмішування людини в механізм причинних відносин в природі» [6, с. 109].

В іншій, уміщеній в цю книгу, невеличкій розвідці «Коллективне в примітивній поезії» К. Грушевська розглядає проблему початків поетичної творчості, аналізує погляди американського історика літератури професора Гаміра на першоснови поезії і на «співо-танці» зокрема. Дослідниця розкриває значення ритму в обрядодіях і житті первісного колективу, суспільну значущість поезії, що традиційними засобами звернена до соціальних інстинктів індивіда ⁶, акцентує питання взаємозв'язку й ролі колективної та індивідуальної творчості, випереджуючи свій час вже самою актуалізацією проблеми.

Примітивні поняття про власність як атрибут магічної сили, котрою наділена людина первісного колективу, стали предметом досліду й висвітлення в наступній студії вченої – про «полон орнаменту» і «крадіж слова». Розглядаючи власність як одну з форм відносин людини із зовнішнім світом у примітивних та цивілізованих спільнотах, К. Грушевська наголошує на докорінній відмінності змісту цього поняття в цивілізованих та примітивних народів, оскільки він детермінований різним комплексом уявлень представників зазначених спільнот про «сеї світ». «Примітивні аналогії», до котрих вдаються дослідники, не повинні вводити в оману, позаяк, на думку К. Грушевської, у первісних народів поняття власності «таке відмінне від нашого, а відносини до оточення загорнені в таку силу магічних представлень, думок і фантазії, що наперед можна прийняти майже за певне, що в кожному випадку їх погляд на

справу буде інший, ніж погляд культурного чоловіка» [5, с. 197]. Учена коментує курйозні причини військових конфліктів («крадіж слова»), що криються в магічному світогляді первісних, і резюмує, що в суспільстві, яке надає великої ваги магії і «магічній вартості» в речах, відмінність поняття власності від його тлумачення в цивілізованих спільнотах «знаходить своє повне об'яснення аж в примітивним способі мишлення» [5, с. 203], що проливає світло на справжній зміст соціологічних фактів примітивного життя.

Серед репрезентованої у збірці тематики розвідок К. Грушевська розглянула й питання витоків та історії заселення і культури народів Америки: ідеться, зокрема, про особливості передісторичної техніки й матеріальної культури «індіанських племен неолітичної доби». Проаналізувавши праці на зазначену проблематику (авторства науковців американського Етнологічного бюро), учена робить критичні застереження й слушні висновки про те, що соціальне та інтелектуальне життя первісних народів було «далеко більш виробленим, ріжностороннім і змістовнішим», ніж це доти вважалося [10, с. 14]. Як доречно наголошує М. Грушевський, «дуже далекий і спеціальний зміст» цієї розвідки все ж таки «дає інтересні культурно-історичні вказівки загального значення, – так, що вони кидають яскраве світло й на нашу власну культурну історію» [10, с. 13–14].

Ця збірка К. Грушевської про примітивну культуру вигідно вирізнялася з методологічного погляду та за інтерпретаційними концептами від тогочасних головних описових праць українських народознавців, виконаних переважно в описовому жанрі на національному матеріалі і в контексті вітчизняного гуманітаристичного дискурсу. Вона була розіслана на 80 закордонних адрес, у провідні світові кригозбірні й викликала в наукових колах невідомий інтерес до української науки і культури. Проте особливий розголос книга отримала в українському науковому середовищі; зокрема, дуже влучно оцінив її пізнавальний потенціал М. Грушевський, котрий писав, що книга «може віддати не аби-яку прислугу нашому громадянству тим, що введе його в дуже мало досі йому звідому сферу нових течій і здобутків західної соціології й історії культури, що за

останні кільканадцять літ зробили дуже важні поступи... і відкрили незвичайно інтересні перспективи дальшому дослідів не тільки на ґрунті культурно-нижчих народів, але й на нашім власнім ґрунті» [10, с. 13]. Схвально оцінив цю збірку статей К. Грушевської В. Дашкевич, який визнав її за «найспеціальнішу етнологічну працю, що з'явилась тепер в українській літературі» [11, с. 180]; за одну з тих, що «інформують українських дослідників про найважливіші здобутки сучасної етнології в інших країнах» (зокрема, про проблему первісного «думання» як центральну проблему людської культури в дослідях низки шкіл – Боаса, Фрейда, Дюркгейма, Леві-Брюля та ін.). Такий же позитивний відгук на книгу дослідниці «З примітивної культури» надійшов і від харківського професора О. Ветухова, котрий писав, що фактично це перша в Україні спроба «спрямувати стару етнографію на шлях динамічних дослідів <...> Постановка питань про основи й першоджерела первісної прелогічної думки, походження й розвитку сім'ї й власності і є головною заслугою цієї книжки» [1, с. 21–22]. «За глибиною проникнення в тему з цією працею міг конкурувати, – пише сучасна дослідниця спадщини К. Грушевської Ірина Матяш, – лише корпус українських народних дум, підготовка якого розпочалася ще в еміграції» [15, с. 114].

І справді, ім'я Катерини Грушевської увінчалася найбільшою славою насамперед завдяки її подвижницькій праці по укладанню повного корпусу «Українських народних дум»⁷. Учена здійснила масштабну дослідницько-пошукову роботу з метою виявлення, наукової систематизації та виходу п'ятитомного видання варіантів українських історичних дум, ініціатором створення якого був батько й науковий провідник дослідниці М. Грушевський. Як влучно зазначав професор Р. Кирчів, участь видатного ученого в підготовці цього видання проглядається «у фундаментальності постановки самого завдання та широкого кола охоплених ним архіважливих наукових питань» [12, с. 150]. К. Грушевська – гідна учениця великого ученого й батька – не просто здійснила традиційну систематизацію й осмислення матеріалу, а й застосувала новаторський метод соціологічного студіювання українського героїчного епосу, на підставі тери-

торіального його розподілу за окремими кобзарськими школами; провела дослідження мистецьких спілок у контексті їхніх професійно-поведінкових практик, творчості та взаємин. Вона здійснила надзвичайно трудомістку працю з виявлення як опублікованого, так і рукописного й архівного матеріалу за понад столітній період його нагромадження; визначила критерії його наукового групування й відбору текстів; запровадила вдалий і логічний принцип встановлення автентичності дум⁸. Важливо, що завдяки особистому листуванню з відомими вченими дослідниця виявляє і включає до видання нові записи (Олени Пчілки, О. Курило, Б. Луговського, В. Кравченка, М. Гайдая, Н. Дмитрука та ін.).

Перший том корпусу «Українських народних дум» (з посвятою В. Антоновичу, М. Драгоманову та П. Житецькому) з'явився друком 1927 року. Крім понад 200-сторінкового вступу (власне ґрунтовної історіографічної монографії К. Грушевської під назвою «Збирання і видання дум в ХІХ і в початках ХХ віку», в якому йдеться й про час виникнення терміна «дума» і його дефініцію), том також містив 13 текстів (117 варіантів) у трьох розділах. Видання викликало резонансну реакцію наукових кіл; позитивні рецензії та схвальні оцінки (у яких праця поціновувалася як «цінний внесок в українську культуру») надійшли від В. Перетца, А. Лободи, Ф. Колесси, М. Марковського, О. Сластьона, Б. Луговського та ін.). Переконаливою аргументованістю високої оцінки праці К. Грушевської вирізняється розлога (майже 60-сторінкова) рецензія академіка В. Перетца [17, с. 73–132], який дав їй блискучу й вичерпну характеристику: «...пильно вдивляючись у суть нового видання дум, побачимо величезну відміну його від попередніх спроб. Широкий обсяг матеріалу, що лиш почасти використали попередники, мало не до краю вичерпана література дум, цінні критичні екскурси про окремі записи й діяльність збирачів дум, новий матеріал із забутих збірок рукописних і друківаних, нарешті виразна постава питання про кобзарів – носіїв дум і застосування нового принципу вивчення дум відповідно до територіального розподілу записів – усе це й багато ще іншого робить працю К. Грушевської

цілком оригінальною й новою поміж аналогічними, задавалося-б, працями про думи» [17, с. 73–74].

Таку ж схвальну оцінку отримала робота та вступна розвідка до неї і від академіка А. Лободи, який назвав її «видатним підсумком нашої науки» [13, с. 198].

Визначний музикознавець, фольклорист і етнограф Ф. Колесса у своєму відгуку на появу корпусу дум К. Грушевської наголошував: «Двотомний корпус дум – зразкове видання, обставлене науковим апаратом, – це безперечно одна з найзамітніших появ української наукової літератури за останні роки, дуже важне досягнення Української Академії наук»⁹.

Окрилена успіхом, К. Грушевська взялася за підготовку другого тому, маючи намір видрукувати його протягом 1929–1930 років. Проте вдалося опублікувати другий том лише в 1931 році (а підготовлені тексти до третього, ще неопублікованого тому, і досі не знайдені). Складався другий том з передмови-розвідки К. Грушевської («Деякі питання про народні думи») та 19 текстів (156 варіантів) у трьох розділах. На превеликий жаль, на цьому томі подвижницька робота укладачки була перервана через розгортання тотальних репресій проти українських учених та запровадження жорсткої політичної цензури проти національної науки. Студіювання етнокультури практично було табуовано владою, відтак подальша дослідницька праця вченої над волелюбним за змістом народним епосом унеможлилювалася через дошкульне цькування та переслідування, а невдовзі – через її арешт, багаторічне ув'язнення і трагічну загибель у застінках.

Проте здійснена дослідницею титанічна студійна робота над думським епосом склала високу честь як К. Грушевській, так і цілій українській гуманітаристиці цієї доби. Як слушно стверджував видатний фольклорист, професор Р. Кирчів, її праця є «надзвичайно повчальною», адже вчена застосувала до вивчення дум не лише філологічний підхід, але й уперше досліджувала їх з огляду на європейську методологію – на широкий культурологічний і соціальний контекст. Опублікований двотомник дум, як слушно резюмує Р. Кирчів, є «монументальним проектом Михайла і Катерини Грушевських» [12, с. 152–153].

Видання ІМФЕ ім. М. Т. Рильського:

**«Українські народні думи» К. Грушевської у 2-х томах (перевидання);
загальний, перший та другий томи п'ятитомника «Українська народні думи»
(підготовлені й опубліковані співробітниками Інституту)**

Примітки

¹ Див.: Грушевська К. Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки. Київ ; Відень, 1923. С. 9.

² Див. також: Матяш І. Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви. Київ, 1997. С. 39.

³ Див.: Грушевська К. Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки. Київ ; Відень, 1923. С. 17.

⁴ Див.: [Грушевська К.] З примітивної культури. Розвідки і доповіді Катерини Грушевської / з передмовою М. Грушевського. Київ, 1924. С. 116–129.

⁵ Див.: Дельєж Р. Нариси з історії антропології. Школи. Автори. Теорії. Київ, 2008. С. 74–82.

⁶ Див.: Грушевська К. Колективне в примітивній поезії. [Грушевська К.] З примітивної культури. Розвідки і доповіді Катерини Грушевської / з передмовою М. Грушевського. Київ, 1924. С. 204–219.

⁷ Це раритетне на сьогодні видання К. Грушевської перевидане 2004 року Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського як пам'ятка української фольклорно-етнографічної спадщини.

Співробітниками Інституту ведеться підготовка й опублікування п'ятитомного корпусу «Українські народні думи», в основу якого покладено працю К. Грушевської. Станом на сьогодні опубліковано три книги із серії «Українські народні думи» (загальний том, К., 2007; т. 1: Думи раннього козацького періоду, К., 2009; т. 2: Думи XVI–XVII століть, К., 2019).

⁸ Див. ширше: Матяш І. «Зірка першої величини». Життєпис К. М. Грушевської. Київ, 2002. С. 152–176.

⁹ Цит. за: Кирчів Р. Катерина Грушевська – дослідниця й редактор українських народних дум. *Народознавчі зошити*. 1999. Зош. 2 (26). Березень – квітень. С. 153.

Джерела та література

1. Ветухов О. Віхи на шляху від старої статичної етнографії до сучасної динамічної етнології. *Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури*. Харків, 1927. Ч. 7.

2. Горинь В. Катерина Грушевська (1900–1943). Львів, 2000.

3. [Грушевська К.] З примітивної культури. Розвідки і доповіді Катерини Грушевської / з передмовою М. Грушевського. Київ, 1924.

4. Грушевська К. Колективне в примітивній поезії. [Грушевська К.] З примітивної культури. Розвідки і доповіді Катерини Грушевської / з передмовою М. Грушевського. Київ, 1924.

5. Грушевська К. Полон орнаменту і крадіж слова, як причинки до поняття власності у примітивних народів. [Грушевська К.] З примітивної культури. Розвідки і доповіді Катерини Грушевської / з передмовою М. Грушевського. Київ, 1924.

6. Грушевська К. Примітивне мишлення і його відгомони в нашій фольклорі. [Грушевська К.] З примітивної культури. Розвідки і доповіді Катерини Грушевської / з передмовою М. Грушевського. Київ, 1924.

7. Грушевська К. Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки. Київ ; Відень, 1923.

8. Грушевська К. Розвій словесної творчості і примітивна проза. *Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки* / зладила Катерина Грушевська. Київ, 1912.

9. Грушевський М. Вступне слово. *Первісне громадянство і його пережитки на Україні*. 1926. Вип. 1/2.

10. Грушевський М. Передмова. [Грушевська К.] З примітивної культури. Розвідки і доповіді Катерини Грушевської / з передмовою М. Грушевського. Київ, 1924.

11. Дашкевич В. Розвиток етнологічної науки на Україні за 10 років (1917–1927). *Червоний шлях*. Харків, 1927. № 12.

12. Кирчів Р. Катерина Грушевська – дослідниця й редактор українських народних дум. *Народознавчі зошити*. 1999. Зош. 2 (26). Березень – квітень.

13. Лобода А. [Рецензія]. *Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія*. Київ, 1927.

14. Малик Я. Й. Катерина Грушевська. Львів : ЛДУ, 1991.

15. Матяш І. «Зірка першої величини». Життєпис К. М. Грушевської. Київ, 2002.

16. Матяш І. Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви. Київ, 1997.

17. Перетц В., акад. Українські думи в новому виданні К. М. Грушевської. *Етнографічний вісник*. Київ, 1928. Кн. 7.
18. Шевчук Т. Фольклористичні етюди. Біла Церква, 2017.
19. Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). Київ, 1999.

References

1. VETUKHOV, Oleksa. Milestones on the Way from the Old Static Ethnography to the Modern Dynamic Ethnology and Local Lore: (About the Past and Present States of Ethnography). In: Scientific Collection of the Kharkiv Research Department of the History of Ukrainian Culture. Kharkiv, 1927, no. 7, iss. 1 [in Ukrainian].
2. HORYN, Vasyi. *Kateryna Hrushevska 1900–1943*. NAS of Ukraine's Ivan Krypnyakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2000, 114 pp. [in Ukrainian].
3. HRUSHEVSKA, Kateryna. Totem and Mana: Two Categories of Primitive Thinking. In: *Kateryna Hrushevska's Studies and Reports on Primitive Culture*. Prefaced by Acad. Mykhaylo HRUSHEVSKYI. All-Ukrainian Academy of Sciences' Cultural and Historical Committee. Kyiv: State Publishing House of Ukraine, 1924 [in Ukrainian].
4. HRUSHEVSKA, Kateryna. The Collective Element in Primitive Poetry. In: *Kateryna Hrushevska's Studies and Reports on Primitive Culture*. Prefaced by Acad. Mykhaylo HRUSHEVSKYI. All-Ukrainian Academy of Sciences' Cultural and Historical Committee. Kyiv: State Publishing House of Ukraine, 1924 [in Ukrainian].
5. HRUSHEVSKA, Kateryna. Enslavement of Ornaments and Theft of Words as Two Documents for the Concept of Property in Primitive Peoples' Thinking. In: *Kateryna Hrushevska's Studies and Reports on Primitive Culture*. Prefaced by Acad. Mykhaylo HRUSHEVSKYI. All-Ukrainian Academy of Sciences' Cultural and Historical Committee. Kyiv: State Publishing House of Ukraine, 1924 [in Ukrainian].
6. HRUSHEVSKA, Kateryna. Primitive Thinking and Its Echoes in the Ukrainian Folklore. In: *Kateryna Hrushevska's Studies and Reports on Primitive Culture*. Prefaced by Acad. Mykhaylo HRUSHEVSKYI. All-Ukrainian Academy of Sciences' Cultural and Historical Committee. Kyiv: State Publishing House of Ukraine, 1924 [in Ukrainian].
7. HRUSHEVSKA, Kateryna *Primitive Stories, Tales and Fables of Africa and America*. Kyiv; Vienna: Institut Sociologique Ukrainien; J. N. Vernay Press, 1923 [in Ukrainian].
8. HRUSHEVSKA, Kateryna. Development of Verbal Creativity and Primitive Prose. In: Kateryna HRUSHEVSKA. *Primitive Stories, Tales and Fables of Africa and America*. Kyiv; Vienna: Institut Sociologique Ukrainien; J. N. Vernay Press, 1923 [in Ukrainian].
9. HRUSHEVSKYI, Mykhaylo. Introduction. In: Kateryna HRUSHEVSKA, ed., *Primitive Citizenship and Its Remnants in Ukraine (Primitive Culture and Its Remnants in Ukraine, Social Prehistory. Folk Art in Sociological Prospect): A Scientific Yearbook*. All-Ukrainian Academy of Sciences' Cultural and Historical Committee. Kyiv: State Publishing House of Ukraine, 1926, issues 1 and 2 [in Ukrainian].
10. HRUSHEVSKYI, Mykhaylo. Preface. In: *Kateryna Hrushevska's Studies and Reports on Primitive Culture*. All-Ukrainian Academy of Sciences' Cultural and Historical Committee. Kyiv: State Publishing House of Ukraine, 1924 [in Ukrainian].
11. DASHKEVYCH, V. Development of Ethnology in Ukraine for a Decade (1917–1927). In: Volodymyr ZATONSKYI, ed., *The Red Path: A Monthly*. Kharkiv, 1927, no. 12 [in Ukrainian].
12. KYRCHIV, Roman. Kateryna Hrushevska, A Researcher and Editor of Ukrainian Folk Dumas. In: Stepan PAVLIUK, ed.-in-chief, *The Ethnology Notebooks*, 1999, no. 2 (26), March–April [in Ukrainian].
13. LOBODA, Andriy. A Review. In: Ahatanhel KRYMSKYI, ed. *A Jubilee Collection in Honour of Acad. Dmytro Bahaliy on the Occasion of the Seventieth Anniversary of His Life and the Fiftieth Anniversary of His Scientific Activity*. Kyiv, 1927 [in Ukrainian].
14. MALYK, Yaroslav. *Kateryna Hrushevska*. Lviv: LSU Press, 1991 [in Ukrainian].
15. MATIASH, Iryna. «*Star of the First Magnitude*». *A Biography of Kateryna Hrushevska*. NAS of Ukraine's M. Hrushevskyi Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies. Kyiv, 2002 [in Ukrainian].
16. MATIASH, Iryna. *Kateryna Hrushevska: Biography, Bibliography, and Archives*. Kyiv, 1997 [in Ukrainian].

17. PERETS, Volodymyr, Acad. Ukrainian Dumas in a New Edition by Kateryna Hrushevska. In: Andriy LOBODA, Viktor PETROV, eds.-in-chief, *The Ethnographic Bulletin*. Ethnographic Committee of the Ukrainian Academy of Sciences Kyiv, 1928, bk. 7 [in Ukrainian].

18. SHEVCHUK, Tetiana. *Folkloristic Essays*. Bila Tserkva: Oleksandr Pshonkivskyi Publishing House, 2017, 258 pp. [in Ukrainian].

19. YURKOVA, Oksana. *Activities of Mykhaylo Hrushevskyi's Research Department of Ukrainian History (1924–1930)*. Kyiv: NAS of Ukraine's Institute of History of Ukraine, 1999, 433 pp. [in Ukrainian].

SUMMARY

The article, based on a thorough reading and analysis of K. Hrushevska's monographic research, makes an attempt to comprehend the ethnological scientific heritage of the scholar against the background of contemporary European studies. Its subject is primarily her book-size editions: *Primitive Stories, Tales and Fables of Africa and America, Hrushevska's Studies and Reports on Primitive Culture, Ukrainian Folk Dumas* (in two volumes) with a 200-page introduction to the first volume, titled *Collection and Publication of Dumas in the XIXth and Early XXth Centuries*.

In these works, the scholar declared the application of innovative research methods and methodology to clarify the features of *primitive* prose of ancient peoples of Africa and America; she also actualized the necessity of using sociological methods for interpreting *remnants of antiquity within the folklore heritage*, revealed the mythological basis of folklore and the emergence of various types of *primitive* prose works. Applying sociological, psychological and cultural-historical achievements of the Western European science for treating *cultural remnants* within the domestic folklore, K. Hrushevska attached the Ukrainian material to the European scientific corpus of sources.

K. Hrushevska's greatest scientific achievement was her selfless work on compiling the full corpus of Ukrainian folk dumas, as well as on identifying, scientifically arranging and comprehending (on the ground of their territorial division by separate kobzar schools) the samples of the Ukrainian heroic epic.

Keywords: K. Hrushevska, verbal creativity of primitive peoples, primitive prose, *cultural remnants*, dumas, Ukrainian heroic epic.